

Yük Taşımacılığınan Devlete İsyana: Ermeni Hamallar

Abdullah Lüleci*

Özet

Yük taşıyan insanlar bir devletin sosyal ve siyasi hayatında ne kadar etkili olabilirler? Anadolu'nun farklı kentlerinde ve bilhassa başkent İstanbul'da, daha çok iskele ve limanlarda çalışan Ermeni hamallar incelendiğinde bu soruya çok ilginç cevaplar bulunabilir. Mahallelerden ziyade han ve bekâr odalarında yaşayan ve sayıları on binlerle ifade edilen bu güçlü topluluk, bazen Avusturya gibi bir devletin boykotunda bazen de kilise ve mekteplerin iane tedarikinde ya da Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni komitelerinin tertiplelediği etnik bir isyanda karşımıza çıkmaktadır. Zamanla hamallık mesleğinden farklı bir kimliğe bürünen bu potansiyel güç, lokal sevkle memleketlerine gönderilmelerine rağmen önemli bir kısmı bağımsız Ermenistan düşüncesi nedeniyle Romanya ve Bulgaristan gibi Balkan coğrafyasını ikinci vatanları gibi görüp I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusunun gönüllü neferleri haline gelmişlerdir. Dolayısıyla sosyal tabakanın en alt grubu sayılan hamalların Osmanlı Devleti'nde dengeleri değiştirebilecek ağırlığa sahip oldukları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Hamal, İsyana, Osmanlı Devleti.

From Burden Bearing to Rebellion against the State: the Armenian Porters

Abstract

How could effective porters be in the social and political life of a state? Some interesting answers can be found to this question by evaluating the Armenian porters who worked in all around Anatolia and particularly in the ports of the Ottoman capital, Istanbul. The Armenian carriers, whose amount reached tens of thousands, lived in bachelor rooms rather than neighborhoods. They were so strong that they supported Habsburg boycott, that they supplied the church and the schools, and that they participated in the ethnic rebellions, which were triggered by Armenian committees like Dashnak and Hınçak. Although Armenian Carriers was sent to their home cities with local exportation because of their potential threat to public security, they cooperated with the Russian Army in the Great War for the establishment of their nation-state as Bulgaria and Romania. Therefore, porters, who belonged to the lowest class of society had the power to change the balances of the Ottoman State.

Keywords: Armenian, Porter, Rebellion, Ottoman State.

* Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, abduhahuleci@ibu.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-3723-7015)
(Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2018; Makale Kabul Tarihi: 08.10.2018)

Giriş

İnsan yaşamının önemli bir bölümünü çalışma hayatı oluşturmaktadır. Daha çok zihinsel ve bedensel şekilde kategorize edilebilecek olan çalışma hayatının bedensel kısmında ön plana çıkan işlerden biri taşımacılıktır. Tarih boyunca insanoğlunun vazgeçilmezlerinden biri olan ve geçmişten günümüze büyük bir değişim yaşayan taşımacılık, modern taşıma şirketlerinden önce hamallar¹ vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Kısa mesafeli nakliyat ve küçük hacimli malların ulaştırılmasında önemli bir işleve sahip olan hamallar, iskele ile civarında bulunan çarşı, pazar ve dükkânlar arasında taşımacılık işlerinin aranan unsurları olmuşlardı.² Taşıdıkları mala ve ağırlığa göre arka (arkalık), sırtık, sedye, at ve küfe hamalı gibi isimlerle anılan hamallar³, fiziki yapı itibarıyla kuvvetli, tıknaz, kaslı, geniş omuzlu ve ağır yüklerle dayanıklı kimselerdir.

Fiziksel açıdan güçlü olmalarının yanında sabırlı bir kişiliğe sahip olan hamallar, bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sosyo-ekonomik ve gündelik hayatın akışını sağlayan dinamik güç unsurlarıydı. Daha çok ticari hareketliliğin yoğun olduğu liman, iskele, han, mağaza ve şimendifer hatlarında çalışırlardı. Bunun yanında sarayın ihtiyaçlarının karşılanması için görevlendirilen saray hamallarının sayıları da azımsanamayacak miktardaydı. Bölge bölge örgütlenen ve farklı mekânlarda çalışan hamalların idaresi buldukları mahallelerden sorumlu Belediye Meclisi tarafından seçilen hamalbaşı vasıtasıyla yürütülürdü. Her şeyden önce güvenilir olmalarına bakılan hamalbaşlar, hamal ücretinin iki katına kadar pay alırlardı. Hamallar ise bazen cüzi miktarlara çalıştırılırsalar da bağlı oldukları loncalar tarafından

¹ Arapça haml kökünden gelen hamal; para karşılığında sırtıyla ve eliyle yük taşıyan kimse anlamına gelmektedir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 23. Baskı, Ankara 2006, s.322. Zaman zaman hamalın yerine işçi ve emekçi anlamındaki amele kullanılmaktadır. Hamallık ise hamalın yaptığı iştir. Suat Kolkuruk ve Zekavet Nuran Oğuz, "Formel ve Enformel Emek Biçimi Olarak Hamallık ve Hamallar: Isparta Örneği", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 2008, s. 298.

² Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 238.

³ "Arkalık" adı verilen meşinden yapılmış ve içi samanla doldurulmuş semerler ile yük taşıyan hamallara arka hamalları adı veriliyordu. Daha çok liman ve iskelelerde görev yapan bu unsurların herhangi bir suçtan hüküm giymemiş ve devletin resmi evrakıyla görevlendirilmiş olmaları zorunluluktur. Dar ve dik yokuşlarda araçların işlemediği sahalarda yüklerin semerle değil sırtıkla taşınması daha uygundu. Bu tarzda yük taşıyan hamallara ise sırtık hamalları denirdi. At hamalları ise şehir içi yük taşımacılığında atları kullanmaktaydılar. Küfe adı verilen sepetlerde genellikle sebze ve meyve taşıyanlar, Küfe hamalları olarak adlandırılıyordu. Nurgül Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Hamallar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 158, Eylül-Ekim 2005, s. 204-204.

belirlenen ücretlere razı olmuşlardır. Dolayısıyla belirlenen miktarın altında ya da üzerinde bir ücret talep etme hakları yoktu. Yalnız şimendifer ve rıhtım gibi yerlerdeki şirketlerde çalışan hamallar için Rüsumat Emanetinin özel bir ücret tarifesi hazırladığı olmuştur. Her ne kadar hamal ücretleri belirlenmiş ve bunlara uyulması istenmişse de zaman zaman hamalların tarife dışına çıkarak daha fazla para talep ettikleri görülmüştür. Belirtilen ücretlerin birkaç misline kadar para talebinde bulunan hamallara karşı ise gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştır. Aslına bakılırsa diğer meslek grubu çalışanlarıyla karşılaştırıldığında hamalların elde ettikleri gelir ya da kazancın azımsanmayacak oranda olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1918 yılında bir hamalın aylık ortalama geliri, orduda çalışan ikinci ferik ile hemen hemen aynı iken bir daire müdüründen daha fazlaydı.⁴

Ağır ve yoğun iş temposuna yenik düşen hamalların sağlık güvenceleri ise Hamal Sandığı oluyordu. Yaralanma ve hastalık gibi durumlarda hamalların her türlü sağlık giderleri, hamal ücretlerinden belli oranda aktararak oluşturulan bu fonlardan karşılanırdı. Ayrıca sağlık giderlerinin yanı sıra hamallara işe gelemedikleri günler için de pay verilirdi. Meslek hayatları boyunca, bel ve boyun fitiği gibi en sık karşılaştıkları rahatsızlıkların tedavi masrafları da yine Hamal Sandığı tarafından sağlanırdı.⁵

Hamallar, Osmanlı coğrafyasının daha çok liman kentlerinde ve bilhassa İstanbul'da daha geniş bir çalışma alanı bulmuşlardır. Bu durum tamamen İskenderun, İzmir⁶ ve İstanbul gibi kıyı kentlerinde yaşanan ticari ve sosyo-kültürel canlılığın bir yansımasıdır. Mevcut iskele ve limanlardaki malın öncelikle gemilerden indirilmesi, ardından arabaların giremediği dar yollardan pazarlara ve hanlara taşınması hamallar vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Dahası mal ve ürünlerin kıyılardan daha iç kesimlere aktarılması da hamallar tarafından yapılmaktaydı. Dolayısıyla hamalların üstlendikleri misyon gereği, ticari aktivitelerde ve gündelik yaşamda hayli önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

⁴ a.g.m. s. 206-211; Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Emek ve Toplum*, C. 2, S. 3, 1, 2013, s. 223-224; Diğer taraftan hamalların aldığı ücretler, çalıştıkları mahale göre farklılık göstermekteydi. Ayrıca hamalların kazançlarının karşılığı olarak hamal kethüdalarından alınan maktu, bir avarız cinsi olan kürekçi ve avâid gibi bazı vergiler tahsis edilirdi. Necdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 85-137.

⁵ Kırpık, a.g.m. s. 225-226.

⁶ Kente gelen seyyahların dikkatini çekecek oranda dinamik bir güç unsuru olan hamallar, gemilerin getirdikleri malların iç bölgelere taşınmasında aktiflerdi. Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *European Journal of Turkish Studies*, 11, 2010, s. 5.

Osmanlı limanları içinde başkent İstanbul'un ayrı bir önemi vardı. Zira ticari ve sosyo-kültürel bir merkez olan İstanbul, hamallar için büyük bir iş hacmi oluşturuyordu. Anadolu'daki kazancın yetersizliğinden dolayı geçinmek için bir gelir kapısı bulma ya da daha fazla para kazanma isteği, İstanbul'u, hamallar için bir cazibe merkezi yapıyordu.⁷ Dolayısıyla 18. yüzyılın sonlarından itibaren Balat, Samatya, Üsküdar, Beşiktaş, Kumkapı, Ortaköy ve Galata gibi İstanbul'un farklı semtlerinde çalışan birçok hamalın; Kayseri, Çankırı, Erzurum, Van ve Sivas gibi şehirlerden geldiği görülmektedir.⁸ Bu göçlerin ilk etapta yerleşmekten ziyade para kazanıp tekrar memleketlerine geri dönme amaçlı olduğu söylenebilir.

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İstanbul'a çalışmak için gelen hamalları, Müslim ve gayrimüslim şeklinde ifade etmek mümkün iken 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile beraber etnik tabirler ön plana çıkmaya başlamıştır. Lakin bu döneme kadar az da olsa Ermeni, Rum ve Türk ifadesi kullanılmıştır. İstanbul'un taşımacılık yükünü çeken daha çok Türk ve Kürt unsurların oluşturduğu Müslüman hamallar, zamanla esnaf loncası içerisindeki nüfuz ve etkinliklerini artırarak sosyal ve siyasal düzene etki etmeye başlamışlardır.⁹

Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması ve Ermeni Hamallar

Osmanlı Devleti'nde asker ihtiyacını karşılamak amacıyla I. Murat (1362-1389) zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı, önceleri padişah idaresinde önemli başarılar elde etse de zamanla ilk nizam ve başarılarından uzaklaşmaya başladı. Farklı dönemlerde Ocaktaki aksaklıklar reformlarla giderilmeye

⁷ Uğur Gökteş, "Hamallar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1994, s. 535-536.

⁸ Hamalların konaklama yerlerine bakıldığında klasik dönemde inşa edilen bekâr han ve odalarının öncelikli olduğunu görülür. Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Girer "Melek Girmez" Odaları", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu -2*, İstanbul 2014, s. 529. Bekâr han ve odalarının yanı sıra zamanla hamal kahvehanelerinde ve kahvehane bahçelerine inşa edilen barakalar da tercih edilen mekânlar arasındadır. İlginçtir ki hamal hamamları da hamalların konaklama ihtiyacı için önemli bir seçenek oluşturmuştur. Tabi ki Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru hamallıkla uğraşanların yerleşik kültürü daha fazla benimsemiş olmalarından ötürü aileleriyle birlikte konaklayanların sayısı da oldukça fazlaydı. Ertuğ, *a.g.e.*, s. 154-164.

⁹ Naim Ürkmez, "Ermenilerin Kontrol Noktası: İskenderun Limanı", *Turkish Studies*, Volume 8/5, Spring 2013, s. 905; Semra Daşçı, "İzmirli Ressam Boğos Tatikyan ve ABD Ulusal Kütüphanesi'ne Hediye Olarak Hazırlanan Gravür Albümü", *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, Volume 6, Issue 1, January 2013, s. 543-544; Ertuğ, *a.g.e.*, s.200-211.

çalışılmış ancak Yeniçeriler yeniliklere karşı çıkararak eski düzeni devam ettirmek istemişlerdir. Yeniçerilerin bu disiplinden uzak ve başıbozuk hâlleri, II. Mahmut (1807-1839) zamanında Ocağın kaldırılmasına kadar sürmüştür.¹⁰ Diğer taraftan Sultanın Eşkinci Ocağı adında yeni bir orduyu kurma kararı, Yeniçerileri isyana teşvik etmiştir. Her ne kadar Yeniçerileri isyan girişiminden vazgeçirmek için uğraşıldıysa da bu mümkün olmadığından asker ve sivillerden oluşan kuvvetler, isyanı bastırmak için görevlendirilmiştir. Yeniçerilerin üzerine gönderilen bu kuvvetler muvaffak olunca neredeyse beş yüz yıllık bir geçmişe sahip olan Ocak lağvedilmiş, mensupları ise ya öldürülmüş ya da farklı memleketlere sürgün edilmiştir.¹¹

Yeniçeri Ocağı'nın eski güç ve etkinliğini kaybetmesinin nedenlerinden biri, asıl işi askerlik olan kişilerin zamanla kahvecilik, tellaklık, kayıkçılık ve hamallık gibi mesleklerle ilgilenmeye başlamalarıdır. Askerliğin yanı sıra farklı işlerle uğraşmaya başlayan Yeniçeriler, bir müddet sonra özellikle İstanbul'da tüm esnaf grupları arasında etkin bir konuma yükselmişlerdir. Öyle ki, güvenliklerinin onlara bağlı olduklarını bilen esnafın önemli bir kısmı Yeniçerilerle uyum içerisinde olmak ve işbirliği yapmak zorunda kalmış ya da öyle hissetmişlerdir. Dolayısıyla Ocak ile devlet karşı karşıya geldiklerinde hamallar da diğer esnaf ve meslek grupları gibi Yeniçerilerin yanında yer almış hatta birliktelikleri işbirliğine kadar gitmiştir. Bu durum karşısında devlet erkânı çareyi, bazı hamal ve ırgatların kaldıkları bekâr odalarını yıktırmakta aramıştır. Dahası Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile birlikte işbirliği içinde bulunan hamalların Anadolu'nun farklı bölgelerine sürülmeleri uygun görülmüştür. Ellere mürur tezkereleri¹² verilen işbirlikçi hamallar; Kütahya, Bursa, Sinop, Kastamonu ve Bartın gibi vilayetlere sevk edilmişlerdir. Babıali'nin böyle bir karar almasında hem işbirlikçi hamalları İstanbul'dan uzaklaştırmak hem de yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna girmenin bir yolunu bulan hamalların yeniden Yeniçeri Ocağı'nı ihya etmesini engellemek gayesi yatıyordu. İstanbul'dan sürülen Yeniçeriler ile birlik olmuş unsurların toplamı -ki bunlara Türk ve Kürt hamallar dâhil olmak

¹⁰ Bu arada 1826'da Ocağın kaldırılmasından önceki dönemde her ne kadar Avrupa'nın ordu nizamına karşı Yeniçerilerin durumu kötü olarak algılansa da Osmanlı sosyal ve siyasal hayatında etkin bir rol oynadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

¹¹ Ahmet Yaramış, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Çorum ve Çevresindeki Yansıması" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2006, s. 94-96.

¹² Osmanlı Devleti'nde bir yerden başka bir yere gidebilmek için verilen izin, geçiş belgesidir. Hamiyet Sezer, "Osmanlı Devleti'nde Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 33, 2003, s. 106.

üzere- 60 bin civarındaydı. İstanbul'daki hamalların tamamı İstanbul'dan uzaklaştırılmasa da Yeniçeri ve Bektaşilerle ilişkili olanlar ellerindeki işleri kaybetmişlerdir.¹³ Babıali'nin siyasi bir tehdit unsuru olarak gördüğü bu hamalları, İstanbul'dan farklı memleketlere sürmesi bazı sorunları beraberinde getirdi. Öncelikle devlet ekonomisinin can damarı mahiyetindeki İstanbul'dan mal akışı ciddi manada sekteye uğradı. Diğer taraftan ayrılıkçı olarak görülen hamalların gönderildikleri yerlerde denetim altında tutulmaları ya da tekrar İstanbul'a dönmeleri için alınan önlemler maddi kaynak ve denetim ihtiyacı oluşturdu. Bunlara karşın gerek Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının gerekse bunlarla ilişkili hamalların merkezden uzaklaştırılmasının devlet otoritesinin güçlenmesini sağladığı aşikârdır.

İstanbul'da hamal ihtiyacının açık bir şekilde hissedilmesi üzerine çareler aranmaya başlanmış ve ilk etapta şehirde Müslüman unsurlar kadar olmasa da belirli bir yekûn oluşturan Ermenilerden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bilhassa Ermenilerden hamal seçilmesini; Yunan isyanı sırasında göstermiş oldukları tutuma ya da şehirde Müslümanların dışında önemli bir seçenek olarak görülmelerine bağlayanlar vardır.¹⁴ Ermenilerin tercih sebebi olarak farklı görüşler ortaya atılsa da gerçek şu ki, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ortaya çıkan iş gücünde İstanbul'da ya da farklı memleketlerdeki Ermeni hamallar, aslan payını almışlardır.

Tanzimat Fermanı ile birlikte sosyo-ekonomik sahada gayrimüslimlerin ve özellikle Ermeni unsurların ön plana çıkması, İstanbul'a Ermeni göçünü daha da hızlandırmıştır. Nitekim elde ettiği imtiyazlarla Osmanlı'daki nüfuz ve güçlerini artıran yabancı devletlerin liman kentlerinde gayrimüslim unsurların çalışmasını teşvik etmesi, Anadolu'da düşük ücretle çalışan Ermeniler için İstanbul'u ekmek kapısı ve mesken hâline dönüştürmüştür. 1832'de İstanbul'da yaklaşık 100 bin civarında olan Ermeni sayısı, iş gücü için yapılan göçlerle birlikte 1844'de 252 bine ulaşmıştır. Bu sayının içerisinde işgücü için cazip hâle gelen Ermeni hamallar önemli bir miktarı oluşturuyordu. Hatta İstanbul'un hamal ihtiyacının önemli bir kısmı Van ve çevresindeki Ermeni köylülerinden karşılandığı için "*Van Ermenisi*" tabiri sıkça kullanılır hale

¹³ Bozkurt, a.g.m., s.211-212; Yarımiş, a.g.m., s. 101.

¹⁴ Bazı kaynaklar Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla İstanbul'da bulunan Ermeni hamalların da memleketlerine gönderildiğini yazmaktadır. İstanbul'da mal akışının sekteye uğraması ile birlikte gerek Yeniçeri mensuplarının etkisizleştirildikleri düşüncesi gerekse iş gücü ihtiyacı dolayısıyla 1829'dan itibaren Babıali kararıyla Ermenilerin yeniden İstanbul'a döndükleri görülmüştür. Ancak burada üzerinde durulan önemli husus geri dönen Ermenilere mürur tezkeresi alma zorunluluğunun getirilmesidir. Süleyman Uygun, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", *History Studies*, Volume 7, Issue 4, December 2015, s.140.

gelmiştir.¹⁵ Ermenilerin işgücü nedeniyle yaptığı bu göç, zamanla bölgeye entegre olmalarını sağlamış, üstelik bu durum yaşam biçimi hâline gelmiştir. Dolayısıyla taşrada bulunan eş, dost ve akrabalarını da İstanbul'a davet eden hamallar, İstanbul'da güçlü bir hamal yaşantısı ve gerçeğini oluşturmuşlardır. Böylelikle İstanbul'da önemli bir potansiyel hâline gelen Ermeni hamalların örgütlenmesi kaçınılmaz olmuştur.

Hamalları, taşradan merkez İstanbul'a göç eden ve geçimlerini sağlamak maksadıyla düşük ücretle çalışmak zorunda kalan bir zümre olarak değerlendirmemek gerekir. Zira Ermenilerin zamanla bölgede rakipsiz kalmaları daha fazla gelir elde etmelerini sağlamıştır. Öte yandan Osmanlı toplum yapısında dikey hareketlilik esnek olduğundan, örgütlenme ve daha fazla kazanç elde etmelerinin de etkisiyle hamalların nüfuzları zamanla artmıştır.¹⁶ Bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan gelişmeler, hamalların kısa sürede örgütlenip¹⁷ bazı önemli siyasi ve iktisadi konularda belirleyici unsur olduklarını gösteren örneklerle doludur.

İstanbul'da etnik örgütlenme şeklini benimseyen Ermeni hamallar, zamanla farklı etnik gruplara mensup olan hamallara karşı tavır almaya başlamışlardır. Hatta hedef kitleleri arasında Süryani, Katolik ve Kürt hamallar başı çekmiştir. Zira yaklaşık yüz civarında Ermeni hamalın, Katolik olan meslektaşlarına baskı yaptıkları görülmüştür. Baskılara daha fazla dayanamayan Katolik hamallar, çalıştıkları mağazalardan polis merkezine sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁸ Her ne kadar Ermeni hamallar adına örgütlenme pozitif bir uygulama olarak görülse de bu durumun Osmanlı toplum yapısında ayrılmaya ve kargaşalığa neden olduğu aşikârdır. Diğer yandan bu olay, İstanbul'da iş hacminin önemli bir kısmını karşılayan Ermeni hamallara karşı olumsuz bir bakış açısı oluşmasına neden olmuş, sorumlu hamal ve kethüdaların uyarılması gibi önlemleri de beraberinde getirmiştir.

¹⁵ Uygun, a.g.m., s.141-143.

¹⁶ Ertuğ, a.g.e., s. 247.

¹⁷ Osmanlı lonca teşkilatı içinde en iyi teşkilatlanmış kesimi hamallar oluşturuyordu. Hatta iş gücü nedeniyle bu durumlarını uzun dönem muhafaza etmişlerdir. Kolukırık ve Oğuz, a.g.m., s. 299.

¹⁸ *DH. TMIK. M 219/16; ZB. 589/47; Uygun, a.g.m., s.144; Osmanlı sosyal hayatına olumsuz etkilerinin yanında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu hamallar devletle/iktidarla iş birliği içine de girmişlerdir. 1908 Devrimini takip eden dönemde Bosna'nın Avusturya tarafından ilhak edilmesi üzerine Avusturya malları liman işçileri/hamallar tarafından boykot edilmiştir. Bkz. Y. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.*

Ermeni Komitelerinde Hamalların Rolü

Ermeni hamalların yol açtığı sosyal ve iktisadi gerilim, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler arasında muhtariyet ve bağımsızlık düşüncelerinin yükselmesi ile siyasi kimliğe bürünmeye başlamıştır. 1860 yılından itibaren örgütsel bir yapılanmayı tercih eden ayrılıkçı Ermeniler, özellikle 1885'ten sonra kurulan Hınçak ve Taşnak gibi ihtilal cemiyetleriyle tedhiş ve isyan hareketlerine hamalları da dâhil etmişlerdir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kendilerine ihtiyaç duyulan ya da güvenilen Ermeni hamallar, komitelerin etkisiyle Kumkapı Nümayişi ve Babıali Yürüyüşüne katılarak hiç de azımsanamayacak oranda ayrılıkçı hareketlerin merkezinde yer almışlardır. Komitelerle iş birliği yapmaları ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmeleri Babıali'nin Ermeni hamallara yönelik pek müspet olmayan ve hatta şüpheli olan yaklaşımını büsbütün sertleştirmesine sebebiyet vermiştir. Zira Kumkapı ve Babıali olaylarında yaralanan ya da hayatını kaybedenler arasında Ermeni hamallar da bulunuyordu.¹⁹ Hatta Kumkapı olaylarının yaşandığı dönemde Beyoğlu'nda yapılan farklı soruşturmalarda Ermeni hamalların eşyaları arasında bazı resim, Ermenice gazete ve zararlı evrakın zuhur etmesi, bir taraftan isyanlarda ne derece etkili olduklarını göstermiş, diğer taraftan haklarında daha fazla takibatın yapılmasını zorunlu kılmıştır.²⁰ Bu nedenle, hamal ve tulumbacı takımından olan Ermenilerin sağda solda toplanmaları hâlinde jandarma ve polis memurları tarafından dağıtılmaları kararlaştırılmıştır.²¹ Ayrıca İstanbul'a gitmek için Trabzon'a gelen rençber ve hamal gibi işçiler arasında Ermeniler de bulunabileceğinden, bunların memleketlerine geri gönderilmeleri önlemler kapsamına alınmıştır.²²

Hamal topluluğunun kitleler halinde çalıştıkları alanların başında demiryolu hatları ve şimendifer istasyonları geliyordu. Anadolu Osmanlı Demiryolu İdaresi örneğinde olduğu gibi çok sayıda Ermeni hamalın, şirket bünyesinde çalışması ve önemli bir yekûn oluşturmaları kendilerine büyük bir fırsat tanımaktaydı. Bu nedenle Ermeni hamalların tekelinde olan demiryolu idaresi bünyesine Müslüman veya diğer unsurların yerleştirilmesi amaçlandı. İstasyon hamallarının görevden alınmalarında Osmanlı demiryolu ağının merkezinde ayrılıkçı unsurlara yer verilmek istenmemesi önemli bir nedeni oluşturmaktadır. Zira merkez ile birlikte toplam dokuz istasyona sahip olan Ankara'da, Van ve Bitlis taraflarından gelen Ermeniler çalışıyordu. Ermeni

¹⁹ Uygun, a.g.m., s. 144.

²⁰ Y. PRK. ŞH. 3/45; Y. PRK. ZB. 15/60.

²¹ Y. PRK. ZB. 11/111.

²² İ. HUS. 29/79.

hamal ve memurlar, şimendiferler vasıtasıyla taşınan devlete ait her türlü eşya, silah ve teçhizata dair bilgi sahibi olacaklarından yerlerine Müslüman unsurların getirilmesi uygun görülmüştür.²³

Babialı, Ermeni olaylarına karşı bir dizi önlemleri uygulamaya koyarken tesadüfen de olsa ayrılıkçı Ermenilerin lojistiğinin sekteye uğratıldığı görülmüştür. 14 Ekim 1895 tarihli bir belgede; Ermenilerin kullandıkları patlayıcı madde kaynağının Marsilya'dan Osmanlı ülkesine Paquet Kumpanyası tarafından getirildiği yazmaktadır. Söz konusu vapur kumpanyasında altı varil şab kayıtlı iken, hamallar tarafından varillerden birinin taşındığı sırada kırılması sonucu, bir kısmının içinde barut yapımında kullanılan 510 kıyye²⁴ güherçile²⁵ olduğu anlaşılmıştır.²⁶ Bu durum Avrupa'nın farklı merkezlerinde bulunan ayrılıkçı Ermenilerin, Osmanlı'daki bağımsızlık hareketlerini desteklemek adına gerekli mühimmatın temini için ellerinden gelen çabayı azami derecede gösterdiklerini kanıtlamaktadır. Her ne kadar hamallar, güherçilenin ele geçirilmesine vesile olsalar da gerek saha da gerekse arka planda etkin bir şekilde kullanılmışlardır.

Ermeni hamalların İstanbul'daki Ermeni faaliyetleri içerisinde en etkili oldukları olay, Osmanlı Bankası Baskını hadisesidir. Zira 26 Ağustos 1896'daki bu baskında saldırı, üç elebaşının dışında Ermeni hamalların katılımıyla gerçekleşmiştir.²⁷ Bu sırada gümrük hamallarının kolluk kuvvetlerine, zabıta memurlarına ve sivil halka bazı hanların pencere ve dükkânlarından bomba atıp revolver ile ateş etmeleri, etkilerinin boyutunu ortaya koymaktadır. Dahası Ermeni hamallar, baskına bizzat katılmanın yanı sıra banka ile Galata

²³ A. MKT. MHM. 704/8.

²⁴ 1 kıyye, 1282 grama tekabül eder. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 519.

²⁵ Güherçile hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kerim İlker Bulunur, "Maraş Eyaletinde Güherçile Üretimi (1566-1577)", *OTAM*, 37/ Bahar 2015, s. 1-17.

²⁶ Süleyman Uygun, "Paquet Vapur Nakliyat Kumpanyası (Compagnie De Navigation Paquet) ve Osmanlı Ermenileri" *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 56, Erzurum 2016, s. 1350; Bunlara ilaveten Kumkapı olaylarının başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Anadolu'nun farklı yerlerinde isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bunlardan biri olan Babialı Yürüyüşünde Fransız medyası İngilizleri suçlu göstermektedir. Gazete sütunları; Ermeni hamalların bir kraliçe ile başvekilin sözlerine kapılıp canlarını feda etmelerine rağmen yüzüstü bırakıldıklarını yazıyordu. Vahdettin Engin, "Osmanlı Başkentinde Ermeni Terörü", *Popüler Tarih*, Mayıs 2001, s. 35.

²⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 186-236.

arasındaki irtibatı kesmek ve Osmanlı kolluk kuvvetlerini şaşırtmak için bomba atmak gibi eylemleri de üstlenmişlerdir.²⁸

Ermeni hamalların terör olaylarına karışmaları, haklarında bir takım düzenleme ve tedbiri zorunlu kılmıştır. Bu kapsamda öncelikle Ermeni hamalların önemli bir yekûn oluşturduğu Anadolu Osmanlı Demiryolu İdaresi'ne Müslüman ya da farklı unsurların alınması gündeme gelmiştir. Anadolu Osmanlı Demiryolu'nda böyle bir hususun gündeme gelmesinde, terör olaylarının yanında demiryolu hattı ve istasyonlarda çalışmanın Ermenilere kazandırdığı avantajların sekteye uğratılmasının amaçlanması etkili olmuştur.²⁹ Diğer taraftan, daha önce alınan önlemlerin yeterli olmadığı düşünüldüğünden olsa gerek, bu kez Ermeni fesatçılarından oldukları tespit edilen ve İstanbul'da bulunmaları sakıncalı bulunan Vanlı Hacı Kirkor ile beraberindeki hamalların Kayseri, Van, Konya ve Kastamonu gibi Anadolu memleketlerine gönderilmeleri sağlanmıştır.³⁰

Ermeni olaylarında faaliyet gösterenlerin önemli bir kısmının hizmetkâr, mağaza bekçisi ve hamallardan oluştuğunun belirlenmesi üzerine, her kim olursa olsun mağaza ve iş yerlerinde şüpheli görülenlerin bildirilmeleri istenmiştir. Hatta mağazalarda çalışanların ayrılıkçı Ermenilerden olduğu tespit edilirse bunlardan mağaza sahiplerinin de sorumlu tutulacağı dile getirilmiştir.³¹ Ayrıca hademe ve hamal olarak görev yapan Ermeni unsurların isim, şöhret ve memleketlerini gösteren bir cetvelin hazırlanmasına karar verilmiştir.³² Devlet makamının böyle bir karar almasını, nüfus hareketlerini kontrol edip daha planlı ve ihtiyatlı bir sevkini alt zeminini oluşturma hamlesi olarak yorumlanabilir.

Ermeni unsurların devletin güvenliğini tehdit eden söz konusu olaylar nedeniyle takip edilmeleri, kayıt altına alınmaları ve tedricen başkentten uzaklaştırılması devletin bekası olarak görülmüş, öncelikli olarak Ermeni ihtilal cemiyetleriyle beraber hareket eden ve onlara yataklık yapan Galata ve Beyoğlu'ndaki dükkân, han ve mağaza gibi ecnebilere ait mekânlardaki Ermeni

²⁸ *Ermeni Olayları Tarihi*, (Derleyen: Hüseyin Nazım Paşa), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara 1993, s. 338, 345.

²⁹ *DH. MKT. 261/66; DH. MKT. M 18/24.*

³⁰ *ZB. 588/14; DH. TMIK. M. 46/67.* Nitekim ilerleyen dönemde Haydarpaşa Şimendifer İstasyonu hamallarından olan Agob Mardirosyan da Ermeni olayları yüzünden Bitlis'teki köyüne gönderilenler arasındadır. Ancak Agob Mardirosyan'un bekâr olanların dışında Ermeni olaylarından önce ailesiyle birlikte İstanbul'da kalmasına rağmen olaylara karışmamış olması, kefalet karşılığında İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesine yol açmıştır. *DH. TMIK. M. 46/67.*

³¹ *DH. TMIK. M. 13/88; A. MKT. MHM. 628/43.*

³² *ŞD. 3192/99.*

hamal ve uşakların değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Böyle bir kararın alınmasında Osmanlı Bankası Baskını sırasında olduğu gibi Ermenilere ait han, oda ve dükkânlardan ara sıra ateş edilmesi etkili oldu. Dolayısıyla han ve mağazalarda çalışan hamalların yerlerine daha emin ve güvenilir hamalların alınması zorunlu hale gelmiştir.³³

Zamanla Ermeni hamalların tedhiş olayları dolayısıyla memleketlerine sürülmesi üzerine başta İstanbul olmak üzere liman ve iskelelerde işgücü problemi ortaya çıktı. Bu sırada sosyo-kültürel ve ticari hayatın sekteye uğramaması için farklı etnik ve dini unsurlar potansiyel kurtarıcı olarak görüldüler. Bu amaçla Karadağlı, Hırvat, Süryani ve Müslüman unsurlar mağaza, gümrük, iskele, han ve istasyon gibi farklı mekânlarda görevlendirildiler.³⁴ Dolayısıyla altı çizilmesi gereken önemli bir husus, Ermeni hamalların görevlerinden uzaklaştırılmalarının nedeninin milliyetlerinden değil, tamamen devlete karşı ihtilal cemiyetleriyle beraber olup ayrılıkçı faaliyetlere girişmelerinden kaynaklandığıdır.³⁵

Siyasi mahzurdan dolayı Ermeni hamalların işlerine son verildiği diğer bir yer Mersin Gümrüğü'ydü. Mersin'de çalışan seksenin üzerindeki hamalın büyük kısmının Ermeni olması, devlet aleyhinde adam kaçırap zararlı evrak ve eşya giriş-çıkışını sağlamayı mümkün kılıyordu. Gümrükte Ermeni hamalların bu kadar rahat hareket etmeleri hamalbaşının da Ermeni olmasından kaynaklanıyordu. Bu sebepten devlet erkânı, yirmi üç kadar hamal ve bir hamalbaşının görevden uzaklaştırılmalarını sağlamıştır. İlerleyen dönemde Ermeni hamalların gümrükteki mallara yeterli denetimi yapmaması kaçakçılığı tetiklemiştir. Bir taraftan kaçakçılığın artması diğer taraftan ithalat ve ihracatın denetim altına alınmak istenmesi ve siyasi suçlar nedeniyle Ermeni hamalların tamamının bölgeden uzaklaştırılıp yerlerine güvenilir kişilerin getirilmesi zorunlu hâle gelmiştir.³⁶

Ermeni hamalların İstanbul'dan uzaklaştırılmalarına yönelik alınan önlemlerde birtakım zafiyetler ya da esnemeler olduğu görülmüştür. Zira 1900 yılında hariçten İstanbul'a gelmiş olan hamal takımının arttığı ve bir listelerinin çıkarılması gerektiği belirtilmiştir.³⁷ Akabinde İstanbul'a Ermeni unsurların gelişi sakıncalı görülmesine rağmen dürüst ve ticaret erbabı olanların mürur

³³ A. MKT. MHM. 627/42.

³⁴ *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 337-338; DH. TMIK. M 14/39.

³⁵ Bozkurt, a.g.m., s. 213.

³⁶ DH. TMIK. M. 120/5; DH. TMIK. M. 134/44; Adana ve havalisinde ise bazı zararlı belgelerin Ermeni Minos ile Kirkor ve İran tebaasından Hamalbaşısı Ömer vasıtasıyla gizli bir şekilde giriş-çıkış yapıldığı belirtilmiştir. DH. MKT. 655/85.

³⁷ ZB. 30/26.

tezkereleri almaları şartıyla girişlerine izin verilmiştir. Bu sırada hamal, amele ve işsiz takımına izin verilmemişse de³⁸ mürur tezkeresi uygulamasından cesaret alan ve İstanbul han ve gümrüklerinde çalışan Ermeni hamalların bir kısmı eski görevlerine dönmek için başvurmuşlardır.³⁹ Kazlıçeşme iskelesinde on beş sene kadar hamallık yaptıktan sonra Ermeni olaylarına karıştığından dolayı memleketine gönderilen Simon ile beraber dokuz Ermeni hamalın işlerine dönme talepleri buna örnek olarak gösterilebilir.⁴⁰ Dolayısıyla II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonraki sürece rastlayan bu dönemde, yeni yönetimin Ermeni olaylarından sonra memleketlerine sürülen hamallara yönelik bir nevi kısmi af uygulaması getirerek sosyal barışı sağlamaya çalıştığı söylenebilir.

20. yüzyılın başlarında İstanbul dışında Osmanlı Devleti'nde ticaretin ve sermayenin yükünü çeken liman kentleri vardı. Bunlardan Samsun, Trabzon, Ordu, Ünye ve Fatsa gibi liman kentlerinde çalışan hamalların neredeyse tamamına yakını Ermeniler oluşturmaktaydı. Dolayısıyla İstanbul'dan uzaklaştırılan Ermeni hamallardan bazıları zamanla ticari canlılığa sahip liman kentlerinde çalışmaya devam etmişlerdir. Diğer taraftan memleketlerine gönderilmelerinden sonra işsiz kalan Ermeni hamalların bazıları da Osmanlı Devleti'nde bulunan misyonerler vasıtasıyla Avrupa ve Amerika'ya göç etmişlerdir.⁴¹

Ermeni Hamalların Dış Bağlantıları

Ermeni komiteleri kuruluşlarını tamamladıktan sonra vakit kaybetmeksizin bağımsız bir Ermenistan teşkil etmek amacıyla çalışmalara başlamışlardır. Bu maksatla gerek Osmanlı ülkesinde gerekse Balkan coğrafyasında şubeler açarak teşkilatlı bir şekilde yapılanmayı, davalarına ulaşmak için en uygun seçenek olarak gördüler. Anadolu dışında Balkanların bir anlamda karargâh seçilmesinde, buralarda azımsanamayacak oranda Ermeni nüfus potansiyelinin bulunmasının yanında Osmanlı'ya yakınlık; Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan gibi devletlerin Ermenilere sunduğu ortam ve

³⁸ DH. ŞFR. 367/62.

³⁹ DH. MKT. 2655/82.

⁴⁰ DH. EUM. THR. 46/29.

⁴¹ Uygun, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", s. 146-148; Hatta Amerika'ya göç eden Ermeni hamallardan Oseb'in karısı olan Koçhisarlı Ayva, on altı ve on yedi yaşlarında iki erkek evladiyla Amerika'ya gitmek için pasaport talebinde bulunmuştur. DH. TMIK. M. 142/26.

Osmanlı üzerindeki emellerine mevcut ülkelerdeki Ermeniler üzerinden ulaşmak isteyen Rusya faktörü etkili olmuştur.⁴²

Anadolu'nun farklı yerlerinde ve bilhassa İstanbul'da yaşanan Ermeni isyanları, çok sayıda Ermeni hamalın memleketlerine dönmelerine sebep olmuştur. Bazı Ermeni hamallar da Romanya ve Bulgaristan'da bulunan Ermeni komiteleri ile irtibat kurup bir taraftan hayatlarına devam etmek diğer taraftan da bağımsız Ermeni devleti hayalinin bir parçası olmak amacındaydı. Öte yandan İstanbul'daki Ermeni isyanları tüm sıcaklığını korurken Ermeni hamalların etkisi Kumkapı olayları ile tamamen ortadan kalkmamış, ilerleyen dönemde hamalların görev ve fonksiyonları daha da artmıştır. Tam da bu sırada İstanbul ile Bulgaristan hattının koordinasyonu, her iki bölgede bulunan komitacı ya da ayrılıkçı Ermeni hamalların zararlı evrak ve gazeteler vasıtasıyla sağladıkları anlaşılmıştır. Bulgaristan'daki komiteler ile İstanbul'daki Ermeni hamalların haberleşmelerine dair Baynok Şemek isimli gazete önemli bir delil oluşturmaktadır. Ermenice olan bu gazetenin⁴³ bizzat hamallar tarafından Bulgar komitelerine gönderilmesi, Ermeni hamalların Kumkapı olaylarında fiili militan olmalarının dışında istihbarat ve haberleşme için çalışan muhbirler olduklarını göstermektedir.

Burada üzerinde durulması gereken husus, hamallar ile Bulgar komiteleri arasındaki istihbaratın zamanla Osmanlı ülkesinde bir ihtilal çıkaracak düzeye ulaşmasıdır. Zira hemen hemen on yıl gibi kısa bir geçmişe sahip olan komitelerin besledikleri bazı Bulgar ve Ermeni unsurların, 1902'de Osmanlı Devleti'nde ihtilal çıkarmak üzere hareket edecekleri haber alınmıştı. Bunun üzerine 1902 Mart'ından itibaren dışarıdan gelecek olan Ermeni ve Bulgarlara karşı tedbirli olunması, şüpheli görülenlerin gönderilmesi ve istasyonlarda onlara yardımcı olabilecek Ermeni hamalların yerine emin ve güvenilir kişilerin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Bulgar komitelerine karşı bu gibi önlemler alınırken Ermeni Patrikhanesinin talebiyle Mamuratülaziz (Elazığ) Vilayetine bağlı on iki kadar Ermeni'nin han ve odalarda çalıştırılmak üzere Edirne'ye geldikleri görülmüştür. Bunlardan daha önce Edirne'de bulunan ikisine izin verilirken diğer genç ve şüpheli on Ermeni'nin Dedeoğaç yoluyla memleketlerine gönderilmesi istenmiştir. Bu sırada Bulgar-Ermeni ittifakına karşı önlem alınırken bölgede manifaturacı esnafından bazı Ermenilerin ruhsatsız şirket kurduklarını ve Edirne ile Karaoğaç köyünde birer kasap dükkânı işleterek Ermeni ve Bulgar mektebinin buralardan alışveriş

⁴² Bülent Çırık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Seferberliği ve Ermeni Gönüllüleri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 3, Eylül 2015, s. 233-236.

⁴³ *DH. MKT. 1896/7.*

⁴⁴ *DH. TMIK. M. 124/51.*

yaptıklarını bilmekte yarar vardır.⁴⁵ Edirne ve havalisinde yaşanan bu olumsuz havanın benzeri, aynı hat üzerinde bulunan Bergos'da (Burgaz) daha açık bir şekilde kendini göstermiştir.⁴⁶

Balkanlarda Ermeni komitelerinin faaliyet gösterdiği diğer ülke Romanya idi. Bu havalide komite şubelerinin bulunduğu Bükreş dışında Kalas ve İbrail, Ermeni olayları nedeniyle Osmanlı topraklarından memleketlerine gönderilen hamalların uğrak yeri olmuştu. Muş Sancağından Karabet oğlu Bedros da bunlardan biridir. Kalas'a geldikten sonra kömür hamalbaşılığı yapan bu zat, Osmanlı Devleti aleyhinde ihtilal çıkarmak, iane toplamak ve Ermenileri örgütlemek gibi görevleri üstlenmiştir.⁴⁷

Ermeni hamalların da içinde bulunduğu örgütsel yapının Osmanlı'da ihtilal çıkarma arzusu, zamanla bölgede bulunan Müslüman unsurlara karşı düşmanca tavırlar sergilemelerini beraberinde getirdi.⁴⁸ Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Kalas ve İbrail'deki gelişmeleri istihbarat elemanlarınca müzakere etmeye başladı. Günlük bilgiler içerisinde İbrail ve Kalas limanlarında Ermeni hamalların Müslümanlara karşı yapmış oldukları düşmanlıklara yönelik önlem alınması gerektiği ve bilhassa ani saldırı ve yangınlara karşı yeterli birliklerin oluşturulması üzerinde duruldu. İstihbarat raporlarındaki önemli bir detay da Ermeni papazının Kalas limanında gece vakti bir kafede Ermenilerle birlikte görülmesi olmuştur.⁴⁹

Kalas'ta Müslümanlara karşı düşmanca faaliyet içinde bulunan Ermeni komitacı ve hamal Hrant Vertanessian, İstanbul Kandilli doğumluydu. Yirmi beş yaşında olan Vertanessian, Osmanlı Devleti'nin tüm vilayetlerindeki Ermeniler ile yabancı ülkelerdekiler arasında haberleşmeyi sağlıyordu. Pozisyonu nedeniyle birçok dile hâkim olan Hrant, bu görevi yerine getirmek için İstanbul'u terk etmişti ve Bükreş'teki komiteciler tarafından yönlendiriliyordu. Ayrılıkçı Ermeni ve din adamlarının da desteğiyle Kalas ile İbrail arasında gidip gelen Hrant, bir ara Kalas'ta bulunduğu sırada Ermenilere broşürler dağıtmış ve izlenecek yol haritası hakkında bilgiler vermiştir.⁵⁰

⁴⁵ DH. TMIK. M. 256/42.

⁴⁶ A. MKT. MHM. 547/28; TFR. I. UM. 3/250.

⁴⁷ DH. MKT. 300/64.

⁴⁸ HR. TO. 352/88; HR. SYS. 2857/60.

⁴⁹ HR. SYS. 2765/42; HR. SYS. 2765/41.

⁵⁰ HR. SYS. 2764/9; Kalas ve İbrail'de hamal ve komitacıların müşterek faaliyetleri Osmanlı kuvvetlerini daha sıkı tedbirlere sevk etmiş olmalı ki Muş Sancağının Hasköy ahalisinden olan Parsih Bardi ile Kasbar Bando adındaki iki Ermeni'nin İzmir ve Kalas'a gitme işlemleri Ermeni olaylarındaki durumlarına bağlanmıştır. HR. TO. 356/74; HR. SYS. 2766/76.

Burada Hrant'ın aşılamaaya çalıştığı fikirlerin yanında çok sayıda broşürün dağıtılmış olması, toplantının hem aleni hem de büyük bir kitleye ulaşma isteği için yapıldığını akla getirmektedir.

Ermeni hamalların Kalas, İbrail ve Bergos gibi önemli liman şehirlerine göç etmesinde ve örgütlenme aşamasında, Romanya ve Bulgaristan'daki Ermeni komitelerinin⁵¹ en fazla çaba ve gayrete sahip olduklarını bilmekte fayda vardır. Bir anlamda Osmanlı topraklarına geçişte bir üs merkezi konumundaki bu liman kentleri; Osmanlı'ya ayrılıkçı neferlerin geçiş noktaları, silah ve cephane ambarları ve istihbarat/casusluk⁵² noktaları hüviyeti taşımaktaydı. Hamallar için büyük önem taşıyan bu kentlerin bir sonraki aşamadaki pozisyonu, Ermenileri gönüllü olarak Rusya'ya göç ettirmek olmuştur. Büyük Savaş'ta⁵³ Rus ordusunun silahlı birer neferi olan Ermeni hamallar; daha çok Sivas, Bitlis, Muş ve Van ahalisindendi. Anadolu'nun farklı yerlerinden olan hamalların Rusya'ya gönüllü olarak gidişinde, Kalas Rus konsolosunun verdiği beyanname ve nakdi yardımlar etkili olmuşsa da Muşlu hamalbaşı Muso ve Bitlisli hamalbaşı Haço'nun aralarında bulunduğu sergerdelerin de payı büyüktü. Dolayısıyla savaş sırasında Kalas ve İbrail'den Rus ordusuna katılımlar, söz konusu kentlerin ve hamalların potansiyelini açık bir şekilde göstermektedir.⁵⁴

Ermeni Hamalların Kilise ve Mekteplerle İlişkileri

Ermeni hamalların komite faaliyetleri dışında kilise ve mekteplerdeki etkinlikleri azımsanamayacak boyutlardaydı. Bilhassa İstanbul'da Hatabkapısı kereste iskeleleri hamallarının cemiyet kurup kilise ve mektepler için para toplaması, önemli bir örnek teşkil etmektedir. İskele hamallarından Sivaslı Haçik ve kardeşi Karabet'in de aralarında bulunduğu elli kişiden oluşan cemiyetin, para toplamalarının dışında ele geçen parayı patrikhane vasıtasıyla faize vermesi devlet erkânını harekete geçirmiştir. Ermeni hamalların kurduğu

⁵¹ Ermeni hamal-komite ittifakının bir kanıtı Mardiros'dur. Osmanlı vatandaşı olup Kalas'da hamallık yapan Mardiros aynı zamanda Hınçak Cemiyeti üyesidir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt III, Ankara 2006, s. 580.

⁵² Abdullah Lüleci, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri 1914-1918*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014, s. 153.

⁵³ I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu içerisinde Ermeni hamallar da vardı. Halep'ten bildirildiğine göre önemli bir sayıyı oluşturan Ermeni unsurların hıyanetleri görülmemişse de güvenilir değerlerdir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, Ankara 2005, s. 532.

⁵⁴ Çırık, a.g.m., s. 244-245; Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri", *OTAM*, 38/Güz 2015, s. 164-165.

bu cemiyetin faize verdiği paranın caiz olmadığı gibi, cemiyetin de ruhsatsız kurulması kapatılmasına neden olmuştur. Öte yandan Galata taraflarında bulunan Muşlu ve Sivaslı yüzü aşkın Ermeni hamalın, Yedikule civarında bulunan bir kilisede toplanmaları da desteklerini göstermesi açıdan önemlidir. Çok sayıda Ermeni hamalın katılımıyla Yedikule’de yapılan bu toplantı, Babıali’yi teyakkuza geçirmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde yüzlerce Ermeni hamalın Galata Ermeni Kilisesinde toplanmasının ardından gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵⁶

Para toplamayı bir gelenek haline getiren Ermeni hamallar, Zeytun için de çalışmalar yapmışlardır. Yapılan iane çalışmaları neticesinde Zeytun’da üç yüz lira toplanmış bunun on dokuz lirası patrikhane vasıtasıyla Dersaadet Ermeni Yetimhanesine gönderilmiştir. Yine aslen Sasonlu olup İstanbul’da gümrük hamallığı yapan Minas veled Agob, bir ara Bergos’ta Zeytun için yardım toplamıştır.⁵⁷ Ermeni hamalların iane faaliyetlerinde en ön saflarda yer alması; kilise, mektep ve yetimhaneler ile aralarında sıkı bir bağın kurulmasına vesile olmuştur. Nitekim Osmanlı vatandaşı olup 1906 yılında Kalas’ta vefat eden Katolik Ermeni’si Muşlu hamal Stefan Manuk’un eşi Margarit, oluşan bu bağdan istifade etmek istemiş olmalı ki, üç çocuğunun İstanbul Pangaltı’daki Ermeni Yetimhanesine konulmasını talep etmiştir. Devlet erkânının yaptığı çalışmalar neticesinde, kırk beş yaşında olan Margarit’in söz konusu talebi nedeniyle İstanbul’a gelmesinde sakınca görülmemiştir.⁵⁸

Ermeni hamalların kilise adına yaptıkları yardımlar Kalas’a kadar uzanmıştır. Bu ianeler daha çok Muş Sancağından vatanlarını terk ederek Kalas’a gelen Ermeni hamallar tarafından yapılmıştır. Katolik mezhebine mensup olan Muş Ermenileri, ırkdaşlarının yoğun olarak buldukları mekânlarda toplantılar yaparak Muş’ta inşa edilecek olan Ermeni kilisesi için adeta seferber olmuşlardır. İstanbul’daki Ermeni patrikliğinden alınan izinle yapılan bu yardımlara Marsilya’da yayın yapan *Armenia* adlı gazete de dikkat çekmiştir. *Armenia* olaya biraz daha farklı bakarak söz konusu yardımın sadece Romanya Ermenilerini değil aynı zamanda Muş ve Erzurum gibi Anadolu topraklarında yaşayan tüm Ermenileri kapsamını sayfalarına taşımıştır. *Armenia* gazetesinin Ermenilere yaptığı iane çağrısının dışında Osmanlı karşıtı duygusal bir harekete destek verdiği muhakkaktır. Şöyle ki yapılan neşriyatlar Ermenilerin Muş Sancağından Romanya’ya göç etmelerine

⁵⁵ DH. MKT. 1665/94.

⁵⁶ Y. PRK. ŞH. 7/33.

⁵⁷ DH. TMIK. M. 167/62.

⁵⁸ DH. TMIK. M. 273/1.

ciddi bir etki yapmıştır.⁵⁹ Her ne kadar neşriyatların insanlar üzerinde ciddi bir etkisi olsa da Anadolu'nun farklı yerlerindeki tedhiş olayları sonrası Babialı'nın aldığı tedbirlerin göç üzerinde daha net bir etki yaptığı aşikârdır.

Sonuç

Osmanlı sosyo-ekonomik hayatında önemli bir meslek olan hamallık, devletin kuruluşundan itibaren işlevini ve pozisyonunu sürekli artırmıştır. Sanayi İnkılabının Osmanlı ülkesine etkisi ya da Osmanlı modernleşme süreci ile yakından alakalı olan bu durum, zamanla siyasallaşmıştır. Devlet otoritesinde etkisini her zaman hissettiren Yeniçeri Ocağı örneği bu sürecin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Yeniçeri isyanları sırasında hamalların ya ölmesi ya da memleketlerine gönderilmeleri nedeniyle Müslüman hamalların yerleri sadık bir millet olan Ermenilerle doldurulmaya çalışılmıştır. Lakin bu uygulama, siyasallaşan ortamı yıkmak yerine, bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren muhtariyet ve bağımsızlık söylemini kullanan Ermeni unsurların, öncesinden daha etkin ve etnik bir siyasi kimlik inşa etmesine neden olmuştur.

Ermeni hamalların siyasallaşması, toplumun her kesiminin bağımsızlık düşüncesine sahip olduğu izlenimi verebilir. Daha açık ifadeyle toplumun en alt tabakasının dahi bağımsızlık söylemi içinde olduğu şeklinde algılanabilir. Ancak böyle bir durum söz konusu değildir. Aksine Ermeni komitelerin kurulmasından sonra hamalların isyanlarda ön plana çıkmaları ve komitacı liderlerle beraber hareket etmeleri daha çok kullanıldıklarını göstermektedir. Bilhassa Osmanlı Bankası olayında üç liderin dışında isyancıların hamal olması bunu açıklar niteliktedir. Öte yandan ister gerçek düşünceleri olsun isterse yönlendirme olsun bu şekilde hareket eden hamalların işten çıkarılmasının Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik hayatında etkileri olduğu açıktır. Öncelikle devletin ticari canlılığının yaşandığı liman ve iskelelerde ve başkent İstanbul'da büyük bir iş gücü ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Devlet ihtiyacı karşılamak için Karadağlı, Hırvat ve Süryanilerin yanında, daha önce memleketlerine sürdürdüğü Müslüman unsurlarla sorunu çözmeye çalışmıştır. Bu uygulamayla sorun çözülmeye çalışılırken Osmanlı demografik yapısında bazı değişiklikler de görülmüştür. Yaşanılan nüfus hareketleri bölgeye nakil ve adaptasyon sorununu ortaya çıkarmıştır.

Öte yandan ayrılıkçı hamalların Balkanlarda komitacılarla iş birliğine girişmesi ve Rusya'nın desteğinin alınması, bağımsız Ermenistan yolunda Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir ittifak ortaya çıkarmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Ermeni hamalların gönüllü birer nefer olarak Rus ordusuna

⁵⁹ HR. SYS. 2764/7.

katılması, ittifakın önemli bir aşamasını teşkil etmiştir. Ermeni isyanları karşısında memleketlerine ya da Balkan coğrafyasına göçü tercih eden ayrılıkçı Ermeniler, savaş sırasında Babıali'nin Sevk ve İskân uygulaması karşısında öncelikle ittihatçı liderlere ardından Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA) Terör Örgütü'nün kurulmasıyla Türk büyükelçilerine yönelik suikastlarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve ASALA'ya hatta ilişkileri sabit olan PKK'ya kadar süren zincirleme diyebileceğimiz ayrılıkçı Ermeni olaylarında hamal topluluğu önemli bir halkayı oluşturmaktadır.

Kaynakça

- A. MKT. MHM. 547/28; 627/42; 628/43; 704/8.
 DH. EUM. THR. 46/29.
 DH. MKT. 1665/94; 1896/7; 261/66; 2655/82; 300/64; 655/85.
 DH. MKT. M. 18/24.
 DH. ŞFR. 367/62.
 DH. TMIK. M. 120/5; 134/44; 219/16; 273/1; 124/51; 13/88; 142/26; 46/67; 167/62; 256/42; 14/39.
 HR. SYS. 2764/7; 2764/9; 2765/41; 2765/42; 2766/76; 2857/60.
 HR. TO. 352/88; 356/74.
 İ. HUS. 29/79.
 ŞD. 3192/99.
 TFR. I. UM. 3/250.
 Y. PRK. ŞH. 3/45; 7/33.
 Y. PRK. ZB. 11/111; 15/60.
 ZB. 30/26; 588/14; 589/47.
 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, Ankara 2005.
 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. III, Ankara 2006.
 Berber, Engin, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *European Journal of Turkish Studies*, 11, 2010, s. 1-28.
 Bozkurt, Nurgül, "Osmanlı Devleti'nde Hamallar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.158, Eylül-Ekim 2005, s. 203-215.
 Bulunur, Kerim İlker, "Maraş Eyaletinde Güherçile Üretimi (1566-1577)", *OTAM*, 37/ Bahar 2015, s. 1-17.
 Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
 Çırık, Bülent, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Seferberliği ve Ermeni Gönüllüleri", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 3, Eylül 2015, s. 227-258.
 Daşçı, Semra, "İzmirli Ressay Boğos Tatikyan ve ABD Ulusal Kütüphanesi'ne Hediye Olarak Hazırlanan Gravür Albümü", *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, Volume 6, Issue 1, January 2013, s. 531-568.
 Devellioğlu, Ferit *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 23. Baskı, Ankara 2006.

Engin, Vahdettin, "Osmanlı Başkentinde Ermeni Terörü", *Popüler Tarih*, Mayıs 2001, s. 34-38.

Ermeni Olayları Tarihi, (Derleyen: Hüseyin Nazım Paşa), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara 1993.

Ertuğ, Necdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Gezer, Onur, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Girer "Melek Girmez" Odaları", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu -2*, İstanbul 2014, s. 523-552.

Göktaş, Uğur, "Hamallar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1994, s. 535-536.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

Kırpık, Güray, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Emek ve Toplum*, C. 2, S. 3, 2013/1, s. 220-233.

Kolukırık, Suat - Zekavet Nuran Oğuz, "Formel ve Enformel Emek Biçimi Olarak Hamallık ve Hamallar: Isparta Örneği", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 2008, s. 297-312.

Lüleci, Abdullah, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri 1914-1918*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014.

Özcan, Tahsin, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Sezer, Cemal, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri", *OTAM*, 38/Güz 2015, s. 157-175.

Sezer, Hamiyet, "Osmanlı Devleti'nde Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 33, 2003, s. 105-124.

Uygun, Süleyman, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", *History Studies*, Volume 7, Issue 4, December 2015, s.137-155.

Uygun, Süleyman, "Paquet Vapur Nakliyat Kumpanyası (Compagnie De Navigation Paquet) ve Osmanlı Ermenileri" *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 56, Erzurum 2016, s. 1339-1363.

Ürkmez, Naim, "Ermenilerin Kontrol Noktası: İskenderun Limanı", *Türkish Studies*, Volume 8/5, Spring 2013, s. 901-917.

Yaramış, Ahmet, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Çorum ve Çevresindeki Yansımaları" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2006, s. 93-102.